

Шеримбекова А. М.

МОЛДО КЫЛЫЧТЫН АГАРТУУЧУЛУК ОЙЛОРУНА КАРАТА

Шеримбекова А.М.

К ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИМ ИДЕЯМ МОЛДО КЫЛЫЧА

Молдо Кылычтын агартуучулугу тууралуу айтуудан мурда “агартуучулук” термининин мазмунун ачып-айкындоо керек. “Кыргыз кыртышынын агартуучусу” аныктамасын алсак, өзгөчө каршы пикирди пайда кылбайт. Чындыгында, көптөгөн элдердин рухий маданиятынын тарыхында жалпы мыйзам ченемдүүлүктөр, процесстер өзүнүн локалдуу көрүнүшүн алганы белгилүү. Мисалы конкреттүү кыргыз кыртышынан өнүп чыккан агартуучулукка байланыштуу бир кыйла мисалдарды табууга болот. Мында “кыргыз кыртышынын агартуучусу” аныктамасы Молдо Кылычтын ишмердүүлүгүнө канчалык ылайык келерлиги башка маселе.

Маалым болгондой, “агартуучулук” термини эки мааниге ээ. Кең мааниде ал эл агартуу, эл массаларын маданиятка, илимге аралаштыруу, элдин аң-сезимин диний ырым-жырымдардан арылтуу катары түшүнүлөт.

Ал терминдин бир кыйла тар, тарыхый маанисинде XVIII кылымда крепостнойлукту, феодализмди, анын социалдык-экономикалык нормаларын, анын идеологиясын, маданиятын жок кылууга багытталган жана буржуазиянын феодализм менен чечкиндүү күрөшкөн мезгилде жайылган күчтүү акыл-эс кыймылы аталат. Аталган мезгилдин агартуучуларынын бардык ишмердүүлүктөрү жаңы коомдук-экономикалык түзүлүш үчүн жол тазалоого, феодализмге каршы күрөшүүгө барып такалат. Бирок, эски режимди алмаштырган мындай жаңы түзүлүш кандай боло турганын алар абдан так элестете алышкан эмес. Ошондуктан, алардын арасында “билимдүү монархиянын” орнотулушун кыялданган ишмерлер көп болгон. Агартуучулар мамлекеттик аппараттын бөлүгү жана массаларды рухий жазгыруу куралы болуп саналган чиркөөгө каршы чыгышкан.

Албетте, каралып жаткан маселе өтө маанилүү, анткени аны теориялык жактан туура түшүнүү кыргыз элинин прогрессивдүү көркөм мурасын илимий баалоого байланышкан проблемалардын бүтүндөй комплексине кошумча жарык төкмөк.

Агартуучулук өзүнүн европалык башталышында, тарыхый мыйзам ченемдүүлүк менен тарыхый процесстин өзүндө көз жарган оригиналдуу жана күч кубаттуу идеялык багыт болуп саналган. Агартуучулук идеялары башка

өлкөлөрдө, анын ичинде Россияда да тийиштүү трансформацияда кеңири кулач жайган. Ал эми проблеманын кызыктуу аспектилеринин бири Борбордук Азия жана Казакстан элдеринин коомдук-саясий турмушунун революцияга чейинки тарыхында эле өз ордун тапкан. Бул жерде феодализм, көчмөндүк, жазуунун жоктугу шарттарында агартуучулук көз караштарынын, окууларынын өзгөчө жактарын да эске алуу керек. Кыргызстандагы жана башка республикалардагы рухий маданият ишмерлери өздөрүнөн кийин педагогикалык, философиялык, социологиялык атайын эмгектерди калтырышпагандыктан, алардын ойлору негизинен поэтикалык чыгармаларда, макалаларда, каттарда чагылдырылган.

Белгилүү болгондой, XIX кылымдын экинчи жарымында Кыргызстан Россиянын курамына кирген. Мунун натыйжасында крайда агартуучулуктун калыптанышына жол ачкан социалдык-экономикалык жана маданий прогрессивдүү өзгөрүүлөр пайда болгон. Алсак, капитал бара-бара кучак жайып, капиталисттик турмуш уклады өз күчүнө кирген. Капитализмдин элементтеринин Кыргызстанга кириши өндүрүштүн пайда болушуна жол ачкан, товардук акча системасын жараткан.

Изилденип жаткан мезгилде Кыргызстанда орус элинин алдыңкы маданиятынын таасири туюла баштаган. Мисалы, XIX кылымдын аягында кыргыз маданиятына динден тышкары болгон билимдер таркатылган. Муну жергиликтүү орус мектептеринин иштей башташы шарттаган. Алар аркылуу орус демократиялык маданиятынын алдыңкы идеялары жайылган. Ал эми европалык билим алган жергиликтүү айрым бир адамдардын пайда болушу крайдын маданиятындагы жаңы кубулуш болуп саналган. Бир канча адам мунун жардамы менен цивилизацияга кошулган. Буга мисал катары 1913-жылы Казан шаарында Молдо Кылычтын “Кысса и зилзала” поэмасынын жарык көрүү өңдүү кызыктуу фактыны айтууга болот. Поэмада мезгилдин, коомдогу социалдык-саясий мамилелердин, рухий турмуштун карама - каршылуулугу жетишээрлик деңгээлде таасын образдуу чечимдерге, боекторго ширелип, чыгарма азыркыга чейин өзүнүн кеңири көркөм мааниси менен окурмандардын көңүлүн буруп келет.

Ф. Энгельс феодалдык коомдун дүйнө-таанымы тууралуу: “Чиркөө догмалары бир эле мезгилде саясий аксиомалардан болуп калды... Ал эми бул болсо, акыл ишмердигинин бардык жааттарында кудайчылыктын жогорку өкүм сүрүшү, ошол эле учурда, феодалдык түзүлүштүн бир кыйла жалпылашкан синтези жана бир кыйла жалпылашкан санкциясы катары чиркөө ырастаган ошол абалдын зарыл себеби болгон”, - деп жазган. Мындай абал феодалдык мезгилдеги Кыргызстанга да толук бойдон таандык деп айтууга толук болот. Алсак мусулман динчилдери Орто Азия элдеринин рухий жашоосунда чоң роль ойногондугун падышалык өкмөт өзүнүн саясатында эске албай койгон эмес. Бирок, бул фактыны ал өзүнө ылайык пайдаланган, мисалы, элдин экономикалык кубатын алсыздандырууга багыттоочу иш-чараларды өткөрүү. Падышалык өкмөт дыйканчылыкка байланыштуу жер салыгын динчилдердин жыйнап алуу укугунан ажыраткан. Мындай чаралар динчилдерди падышалык тартипке түздөн-түз көз каранды кылган.

Социалдык-экономикалык, маданий турмуштагы болуп жаткан өзгөрүүлөр динчилдер үчүн олуттуу кыйынчылыктарды жараткан. Булар өз учурунда феодалдардын бийлигине сокку урган. Коомдук өнүгүүнүн жүрүшү кайра калыбына келбес өзгөрүүлөр, процесстер менен коштолгон. Албетте, падышалык өкмөт аларды өз максаттарына пайдаланууга аракеттенген. Ал үчүн аймакты кеңири өздөштүрүүнү баштоо керек эле. Жаңы кыштактар, шаарлар, калктуу пункттар түптөлгөн. Жерлердин экономикалык жана рухий потенциалын изилдеп-үйрөнүүгө окумуштуулардын, адистердин маанилүү күчтөрү ишке киргизилген. Албетте, мунун баары өз пайдасын көздөө мүнөзүндө болуп, колониячыл саясаттын кызыкчылыгы жеңичине коюлган. Бирок, орус окумуштууларынын объективдүү изилдөөлөрү жергиликтүү калктын кызыкчылыктарына да пайда алып келген. Ошондуктан, кыргыздар орус илиминин жана маданиятынын өкүлдөрү: академик Радлов, Пржевальский, Семенов-Тяньшанский, Бернштам жана башкалар өңдүү орус илимий-маданий ишмерлеринин ысымдарына жана эмгектерине зор урмат-сый менен мамиле кылышкан.

Молдо Кылычтын агартуучулугу жөнүндө маселени “агартуучулук” терминин мына ушундай түшүнүүдөн улам кароо керек. “Агартуучулук” терминин бир кыйла тар, экинчи, тарыхый маанисин Молдо Кылычтын чыгармачылыгына колдонуу реалдуу мазмунга ээ болбостугу түшүнүктүү. XIX кылымдын экинчи жарымында XX кылымдын башында

кыргыздардын коомдук турмушунда батыш агартуучулугунун ишмердүүлүктөрүнө окшоп, адамдардын аң-сезимине зор таасирин тийгизген, коомдук өнүгүштө иш-аракеттердин кеңири программасы бар, күч-кубаттуу акыл-эс кыймылы болгон эмес. Агартуучулук ишмердүүлүгү өбөлгөлөрүнүн шарттары коомдун билимдүүлүгүн, тагыраак айтканда, билим берүүнүн, адамдардын сабаттуулугунун, илимдин, маданияттын, искусствонун белгилүү бир деңгээлин талап кылат. Мунун баары Молдо Кылыч жашап өткөн доордогу кыргыздарда болгон эмес, ошондуктан, ал адаттагыдай, салттуу пландагы “агартуучу” болушу мүмкүн эмес.

Ошондуктан, “агартуучу” терминин акындын чыгармачылыгына жараша, биринчи, кеңири маанисинде алуу керек. Анткени ал поэтикалык жазуу тилин билген, өзүнчө бир кайталангыс феномен катары, өзүнүн коомдук-саясий, көркөм көз караштары менен кайрыла тургандай билимдүү аудиторияга ээ эмес эле. Объективдүү шарттарга жараша акын салыштырмалуу түрдө билимдүү, салыштырмалуу сабаттуу бойдон калган. Жазгыч-акын катары анын ишмердүүлүгү “башкалар үчүн” ишмердүүлүк, сабаттуулук болгон эмес. Анын чыгармалары эл арасында биринен-бири жазып алган көчүрмөлөр аркылуу таралышынын фактысынын маанисин апыртууга болбойт. Аталган ыкманы массаларга таасиринин натыйжалуулугун эсепке алгыдай, элдин сабаттуулугу тийиштүү деңгээлде жогору болгон эмес. Акындын тарыхый шарттар менен шартталган чектелгендиги аны кем дегенде жакындаштырылып жазылган, ойлонуштурулган кандайдыр-бир программадагы агартуучунун ролунда чыгуу мүмкүнчүлүгүн берген эмес. Молдо Кылычтын идеялары өткөнгө багытталгандыгы үчүн, ал кыргыз коомунун өнүгүш перспективаларынын болушу жөнүндө так түшүнүккө ээ болбогон. Акындын агартуучулукка байланыштуу программасынын болбогонун кемчилик катары санабаш керек. Ал - өз заманынын адамы болгондуктан, коомдук шарттар ага бере албаган нерселерди андан талап кылуу жарабайт. Акындын турмуш тууралуу көбүрөөк билүүгө байланыштуу чакырыктарында же чындыктын ар түрдүү кубулуштары жөнүндө маалыматтарында агартуучулуктун элементтеринин барлыгына кээ бир авторлор каршы чыгышы мүмкүн. Бирок, бул жерде сөз элементтер тууралуу эмес, агартуучулукту кеңири коомдук-саясий кыймыл жана массанын акылын баш ийдирүү каражаты катары илимдин, адамдар арасындагы маданияттын жетишкендиктерин аң-сезимдүү

пропагандалоону илимий түшүнүү жөнүндө болуп жатат.

Ошентип, Молдо Кылычтын чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк жетишкендиктерин баалоодон келип чыккан аны агартуучу катары таануу керекпи же таануу керек эмеспи деген суроолорго түздөн-түз жооп издөө туура эмес. Анткени, Молдо Кылыч баарыдан мурда, XIX кылымдын аягында - XX кылымдын башында жашаган кыргыздардын коомдук-саясий турмушунун көп жактарын өз чыгармачылыгында туура чагылдырган көркөм

сөздүн ири чебери болгон. Акындын мурас-тарын, анын социалдык, педагогикалык жана көркөм көз караштарын так мына ушул планда кароо керек.

Адабияттар

1. Караңыз: Перепелицина Л. А. Роль русской культуры в развитии культур народов Средней Азии. – М., 1966.
2. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 7. – С. 360-361.
3. Караңыз: Молдо Кылыч. Казалдар. – Фрунзе, 1991.